

Cuprins

Argument / 7

I. Dialectologie / 11

1.1. Problema repartiției teritoriale a dacoromânei / 11

1.1.1. Premise ale cercetării: individualizarea și unitatea romanității orientale / 11

1.1.2. Variația diatopică în lingvistica românească: scurți istorici / 14

1.1.3. Configurația dialectală a dacoromânei sau „restul” unei perspective clasice / 18

1.1.4. În loc de concluzii / 27

1.2. Cartografierile dialectale / 30

1.2.1. Atlasul dialectal al Bucovinei / 30

1.2.2. Atlasul dialectal al Moldovei / 32

1.2.3. Atlasul dialectal al Munteniei / 34

II. Sociolingvistică / 89

2.1. Repere în dezvoltarea sociolingvisticii românești / 89

2.1.1. Contextul extern / 89

2.1.2. NALR, Moldovenii, Bucovinenii în format electronic / 62

2.1.3. Romanian Online Dialect Atlas (RODA) / 70

2.1.4. Atlasul lingvistic audiovizual al Bucovinei (ALAB) / 74

2.1.5. În loc de concluzii / 85

2.2. Sociolingvistică / 89

2.1. Repere în dezvoltarea sociolingvisticii românești / 89

2.1.1. Contextul extern / 89

2.1.2. Istoricul problematizei pe teren românesc / 92

2.1.2.1. Precursori ai cercetării de tip diatopic / 92

2.1.2.2. Sociolingvistica românească propriu-zisă / 99

2.1.3. Coordonate sociolingvistice ale variației lingvistice pe terenul limbii române / 106

2.1.3.1. Variația diastratică / 106

2.1.3.2. Variația diatopică / 108

2.1.3.3. Variația diastratică / 112

2.1.3.4. Variația dialectală / 116

III. Sociolingvistică / 120

2.1.5. Studii de caz:

Elemente de sociolingvistică în opera lui G. Ivănescu / 120

INSTITUTUL EUROPEAN

2017

Cuprins

Argument / 7

I. Dialectologie / 11

1.1. Problema repartiției teritoriale a dacoromânei / 11

- 1.1.1. Premise ale cercetării: individualitatea și unitatea romanității orientale / 11
- 1.1.2. Variația diatopică în lingvistica românească: scurt istoric / 14
- 1.1.3. Configurația dialectală a dacoromânei sau „restul” unei perspective clasice / 18
- 1.1.4. În loc de concluzii / 27

1.2. Cartografierea variației dialectale: atlasele lingvistice românești / 30

- 1.2.1. *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes* (WLAD) / 31
- 1.2.2. *Atlasul lingvistic român* (ALR) / 34
- 1.2.3. Atlasele lingvistice românești regionale (nord- și sud-dunărene) / 38

1.3. Perspectiva informatică în geolingvistica românească / 56

- 1.3.1. Cadrul epistemic / 56
- 1.3.2. NALR. *Moldova și Bucovina* în format electronic / 62
- 1.3.3. *Romanian Online Dialect Atlas* (RODA) / 70
- 1.3.4. *Atlasul lingvistic audiovizual al Bucovinei* (ALAB) / 74
- 1.3.5. În loc de concluzii / 85

II. Sociolingvistică / 89

2.1. Repere în dezvoltarea sociolingvisticii românești / 89

- 2.1.1. Contextul extern / 89
- 2.1.2. Istoricul problematicei pe teren românesc / 92
 - 2.1.2.1. Precursori ai cercetării de tip distratic / 92
 - 2.1.2.2. Sociolingvistica românească propriu-zisă / 99
- 2.1.3. Coordonate sociolingvistice ale variației lingvistice pe terenul limbii române / 106
 - 2.1.3.1. Variația diacronică / 106
 - 2.1.3.2. Variația diatopică / 108
 - 2.1.3.3. Variația diastratică / 112
 - 2.1.3.4. Variația diafazică / 116
- 2.1.4. Limbă și societate: perspective analitice / 118
- 2.1.5. *Studiu de caz*:
Elemente de sociolingvistică în opera lui G. Ivănescu / 120

2.2. Sociolingvistica migrației – o perspectivă românească / 139

2.2.1. Dimensiunea (socio)lingvistică a fenomenului migraționist / 139

2.2.2. Componenta identitară a practicilor lingvistice în cadrul mobilității demografice / 145

2.2.3. Tehnici de cercetare în sociolingvistica migrației: *biografia lingvistică* / 150

2.2.4. *Studiu de caz:*

Atitudini, reprezentări și comportament (socio)lingvistic în context minoritar – românii din Italia (Torino) / 154

Anexă: Corpus de limbă română vorbită în context migraționist (*migrații românești*) / 173

Bibliografie / 237

Indice de autori / 249

Abstract / 253

Résumé / 257

I. Dialectologie

1.1. Problema repartiției teritoriale a dacoromânei

„Dacă ar fi ceva să ție seamă de toate diferențierile și să le considere ca niște caracteristici dialectale, atunci, desigur, ar mai putea deosebi încă multe despărțăminte dialectale. [...] Totuși, cel mai bun lucru este dacă pe toate acestea le alăturăm unui dialect mai mare” (Gustav Weigand, *Despre dialectele românești*, 1908).

1.1.1. Premise ale cercetării: individualitatea și unitatea romanității orientale

Limba română constituie, din punct de vedere diatopic, reprezentantul cel mai estic al romanității iar, din punct de vedere cronologic, cel mai recent „produs” al expansiunii Imperiului roman, aflat la începutul secolului al II-lea d.H. (atunci când a avut loc cucerirea Daciei de către împăratul Traian) la apogeul său. Această situație apartine *ab initio* a românei atât sub aspect geografic, cât și istoric, coroborată cu evoluțiile socio-politice și culturale ce au caracterizat spațiul est-european de-a lungul ultimelor două milenii (începând cu invaziile popoarelor migratoare, izolarea în mijlocul popoarelor slave și ruptura de continuumul latin, evoluția multiseclară în sfera culturală a Bizanțului de factură ortodoxă, cu slavona și greaca drept limbi de cultură etc.) au contribuit la configurarea unui statut special al respectivului idiom în contextul mai larg al romanității europene, înțeleasă atât sub aspect lingvistic, cât și cultural în sens larg. În aceste condiții, faptul că „româna este o limbă romanică constituită și conservată într-un spațiu cultural exterior continuumului greco-latin” a devenit „prima sa caracteristică” (Niculescu 1999: 74), contextul formării sale „fără sprijinul fundamental al latinității” (*ibidem*: 75) conferindu-i o individualitate bine configurată și puternic marcată în raport cu celelalte idiomuri neolatine.

Aceeași poziție periferică pe care limba română a ocupat-o de-a lungul timpului în cadrul continuumului romanic stă la originea unei alte caracteristici

importante a acesteia, și anume caracterul său **conservator** – aspect observat și teoretizat, printre alții, de reputatul lingvist italian și creator al geolingvisticii, Matteo Bartoli, în cadrul renumitei sale teorii a celor patru norme ale ariilor geografice. Astfel, ca arie laterală, româna a păstrat unele cuvinte care se mai regăsesc doar în spaniolă și/sau portugheză: rom. *iapă*/ span. *yegua* < lat. *equa*; rom. *frumos*/ span. *hermoso*/ port. *formoso* < lat. *formosus*; rom. *fierbe*/ span. *hervir*/ port. *ferver* < lat. *fervere* etc. Pe lângă acești termeni specifici ariilor laterale, limba română atestă unii descendenți ai limbii latine care sunt specifici doar acestei arii: rom. *asuda* < lat. *assudare*, rom. *ierta* < lat. *libertare*, rom. *lingură* < lat. *lingula*, rom. *mare* (adj.) < lat. *mas*, *maris*, rom. *oaie* < lat. *ovis*, rom. *plimba* < lat. *perambulare*, rom. *treaptă* < lat. *trajecta*, rom. *vânat* < lat. *venetus* etc. (v. Sala 1999: 42). În sfârșit, individualitatea limbii române este dată, dincolo de aceste elemente de continuitate evidentă a latinității în extremitatea estică a continentului european, și de contactul pe care idiomul în cauză l-a avut de-a lungul istoriei cu limbi total diferite din punctul de vedere al structurii genetice (slave, fino-ugrice, turcice etc.), ca urmare a unor valuri migratoare sau a unor cuceriri succesive ce au marcat istoria socială și culturală a acestui spațiu.

Coroborând toate aceste fapte – unele de istorie internă, altele, mai numeroase, de istorie externă – ce au marcat evoluția lingvistică și culturală a spațiului est-romanice de-a lungul ultimelor două milenii, putem aprecia, împreună cu romanistul Alexandru Niculescu, că avem de-a face în acest areal cu o „romanitate *off limits*”, pentru o bună parte a perioadei menționate limba română dezvoltându-se relativ independent de restul continuumului romanice. Acest context *sui generis* în care s-a constituit și a evoluat respectivul idiom l-a făcut pe Matteo Bartoli să caracterizeze limba română printr-o formulă memorabilă, pe cât de paradoxală, pe atât de plină de conținut:

Istoria și, în consecință, limba și dialectele prezente pe teritoriul României diferă în mod profund de istoria limbilor din alte regiuni neolatine [...]. Această situație aparte constă mai ales în faptul că limba română este, într-o oarecare măsură, cea mai latină și cea mai puțin latină dintre limbile neolatine, sau, mai precis, Dacia este una dintre *provinciae* cele mai fidele Romei și, în același timp, cea mai puțin fidelă (Bartoli 1945: 139).

Prin această poziție „ex-centrică” (la nivel lingvistic, dar și etnocultural, în sens larg) pe care o deține în cadrul extins al *Romaniei*, limba română reprezintă atât un important termen de comparație, cât, mai ales, unul de control cvasi-obligatoriu în studiile de romanistică, ea devenind, după o formulă nu mai puțin memorabilă a suedezului Alf Lombard – unul dintre cei mai avizați cercetători străini ai limbii române –, „cel de-al patrulea picior al mesei române, căci fără acest sprijin documentar lingvistica romanice ar sta pe un suport incert”. Majoritatea romaniștilor și-au însușit această perspectivă euristică în

cadrul propriilor cercetări, limba română câștigând o poziție din ce în ce mai puternică și stabilă în lucrările de specialitate (fie comparative, fie monografice) din domeniul romanisticii.

Odată evidențiată individualitatea limbii române în contextul mai larg al *Romaniei*, vom încerca în cele ce urmează să schițăm o radiografie a variației la nivel dialectal ce caracterizează acest spațiu aflat la frontiera estică a latinității. Demersul nostru va fi structurat în mod oarecum clasic pentru astfel de abordări, și anume pe două componente principale: mai întâi, va fi creionat un scurt istoric al problemei, pentru a scoate în evidență principalele momente care au jalonat analiza la nivel diatopic a limbii române; odată ce problematicii urmărite îi va fi configurat suportul diacronic, vom recurge la o prezentare în sincronie a repartiției dialectale a limbii române, cu relevarea principalelor caracteristici ale fiecărei unități diatopice¹ supuse analizei. Abordarea noastră va încerca să țină seama atât de factorii interni, pur lingvistici, care contribuie la individualizarea fiecărui areal în ansamblul dialectului dacoromân (perspectiva endogenă), cât și de cei externi, care, la rândul lor, au avut un aport important în configurarea peisajului lingvistic de la nord de Dunăre (perspectiva exogenă).

Înainte, însă, de a trece la o descriere punctuală a variației diatopice a limbii române, ținem să precizăm încă de la început că principala premisă euristică pe care va fi structurat întregul nostru demers va fi aceea a unei *marcate unități la nivel dialectal a limbii române*, unitate ce iese în evidență mai ales prin raportare la situația altor limbi europene, cum ar fi germana sau italiana – exemple clasice în literatura de specialitate pentru a ilustra un nivel ridicat de variabilitate internă. Acest fapt, recunoscut la ora actuală de majoritatea specialiștilor în domeniu, a devenit evident odată cu apariția principalelor opere de cartografie lingvistică românească, în special a primelor volume din *Atlasul lingvistic român* (1938-1942). În acest sens, renumitul romanist german Karl Jaberg, care avea avantajul de a fi participat efectiv la câteva anchete preliminare ale proiectului ALR, afirma în anul 1940:

Specificitatea teritoriilor de limbă română și, prin aceasta, a *Atlasului limbii române* se datorează unei omogenități sociale a populației preponderent rurale, unei relativ reduse diferențieri între limba de stat ('Reichssprache') și dialecte, unei *neobișnuite omogenități a dialectelor* [s.n., F.-T.O.] în comparație cu Romania centrală, unei expansiuni a națiunii române și unui marcat metisaj al teritoriului de limbă română cu grupuri de populație alogenă (Jaberg 1940: 51-52).

Mai aproape de zilele noastre, Eugen Coșeriu, un alt mare lingvist – de origine română de data aceasta, format, însă, în același spirit al școlii germane de romanistică, postula, la rândul său, în mod lapidar omogenitatea și coeziunea internă a limbii române în următorii termeni: „[...] unitatea limbii române este

¹ În terminologia lui Eugen Coșeriu, *unități sintopice* (Coșeriu 1994: 101).

superioară, la fiecare nivel [dialect, limbă comună, limbă standard/exemplară – n.n., F.-T.O.], unității altor limbi romanice și, uneori, superioară tuturor celorlalte limbi romanice” (Coșeriu 1995: 17).

Dacă luăm în considerare un principiu de bază folosit în dialectologie pentru determinarea caracterului de dialect sau limbă independentă pe care îl are un anumit idiom, și anume criteriul înțelegerii reciproce, constatăm că teritoriul dacoromânesc nu pune probleme din acest punct de vedere, oricând un reprezentant al unui grai din aria sudică reușind să se înțeleagă cu un interlocutor aparținând unui grai din aria nordică a continuumului dacoromânesc²:

În general, dialectul dacoromân, vorbit de masa mare de români [...] se caracterizează printr-o unitate relativ mare. Pe când napolitanul nu pricepe pe venețian, nici bavarezul pe hamburghez, nici chiar germanul din Dorna pe cel de la Bistrița, românul din Banat și cel din Basarabia se înțeleg ușor, deosebirile dintre graiurile lor fiind mai mult lexicale (Pușcariu ²1976: 216-217).

Această unitate teritorială a limbii române este una în primul rând de ordin structural, ca urmare a faptului că „în tendințele ei generale ea [limba română, n.n., F.-T.O.] e pretutindeni aceeași”, fenomen care a fost explicat „în mare parte prin omogenitatea socială a poporului român și prin conștiința apartinerii la același neam” (*ibidem*: 369). Așadar, printre celelalte elemente ce marchează individualitatea limbii române în context romanic trebuie cu necesitate reținut și acest aspect al unei marcate unități diatopice, variația dialectală în interiorul continuumului dacoromânesc fiind, în primul rând, una de ordin fonetic și lexical și afectând prea puțin compartimentul morfosintactic, cel care contribuie, așa cum se știe, în mod decisiv la definirea identității unei limbi.

1.1.2. Variația diatopică în lingvistica românească: scurt istoric

Latinitatea răsăriteană este reprezentată la ora actuală de patru dialecte³: dacoromân, aromân, meglenoromân și istroromân, care își au originea în ceea ce specialiștii au denumit, cu diferiți termeni, *protoromână*, *străromână*, *română*

² Relativa unitate diatopică a dacoromânei a fost încă de timpuriu semnalat în lingvistica românească, primul care s-a referit la acest aspect fiind Heimann Tiktin, în lucrarea *Die rumänische Sprache*, publicată în volumul *Grundriss der romanischen Philologie*, vol. I, Strassbourg, 1888. După ce distinge patru „graiuri” la nord de Dunăre (muntenesc, moldovenesc, ardelenesc și bănățean), Tiktin susține că diferențele lingvistice între cele patru unități diatopice nu sunt atât de nete încât să poată împiedica înțelegerea reciprocă între vorbitorii acestora (*apud* Frătilă 1996: 5).

³ Dalmata, ca cea de-a doua limbă neolatină care a aparținut spațiului est-romanice, a dispărut în 1898, odată cu moartea ultimului vorbitor al acestui idiom, Tuone Udaina.

Respect pentru oameni și cărți

primitivă, română comună etc. Chiar dacă atât printre lingviștii români, cât și printre cei străini au fost poziții conform cărora cele patru dialecte reprezintă, de fapt, tot atâtea limbi independente în care s-a scindat romanitatea orientală (în acest context fiind enumerată și cea de-a cincea limbă prezentă în acest spațiu: limba moldovenească), majoritatea specialiștilor consideră, luând în calcul mai multe criterii, dintre care cel mai important ar fi cel genetic-structural, că toate aceste patru (sau cinci) areale lingvistice sunt diviziuni ale unui singur idiom primar, și anume limba română, în cadrul căreia dialectul dacoromân este singurul la ora actuală care, datorită condițiilor istorice și socioculturale favorabile, a reușit să dezvolte o limbă literară capabilă să îndeplinească funcțiile specifice unei limbi de cultură.

Revenind acum la descrierea structurii dialectale a limbii române, mai precis a dialectului dacoromân, trebuie să precizăm că nici asupra acestei probleme nu există o opinie comună a specialiștilor în domeniu, fapt datorat în primul rând lipsei unui consens asupra cadrului teoretic ce ar trebui să jaloneze un asemenea demers. Dacă primele mențiuni referitoare la diferențele lingvistice existente între provinciile românești coboară până în secolul al XVII-lea (prefața Mitropolitului Simion Ștefan la *Noul Testament* de la Bălgrad, 1648, *Lexiconul heptaglot de la Oxford* etc. – Saramandu 2000: 430), de-abia spre sfârșitul secolului al XIX-lea apar primele abordări documentate, de factură preponderent filologică, ale repartiției dialectale a limbii române. În acest stadiu incipient de cunoaștere a variației diatopice a limbii române, criteriile care vor predomina în configurarea structurii dialectale vor fi cele *politico-administrative* (Caragiu Marioțeanu 1975: 151), în conformitate cu care fiecare provincie istorică are un subdialect⁴ propriu. Această perspectivă apare mai întâi la Émile Picot (*Documents pour servir à l'étude des dialectes roumains*, 1873), apoi la Heimann Hariton Tiktin (*Die rumänische Sprache*, 1888), pentru a fi reluată, într-o formă ușor modificată, de Moses Gaster (*Introducere la Chrestomatie română*, I, 1891).

Repartiția graiurilor dacoromâne pe criterii politico-administrative este considerată în dialectologia română o perspectivă ce precede etapa științifică propriu-zisă, care va debuta cu prima lucrare de geografie lingvistică aplicată limbii române (și una dintre primele lucrări de profil la nivel european), și anume *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Leipzig, 1909, elaborată de lingvistul german Gustav Weigand. În cei peste 100 de ani care au trecut de la apariția atlasului lui Weigand, geolingvistica românească s-a îmbogățit cu încă două generații de atlase lingvistice, rezultate ale unor proiecte de amploare cu caracter național: *Atlasul lingvistic român*, 1938-1942 (conceput

⁴ În lucrarea de față vom folosi terminologia uzuală în dialectologia română, unde se acceptă patru *dialecte* și cinci *subdialecte* (muntenesc, moldovenesc, bănețean, crișean și maramureșean).